

Е. А. Кравченко

ПРО ОДИН ІЗ ЗНАКІВ НА КЕРАМІЦІ УЧ-БАША

Звернено увагу на один із знаків на керамічному посуді, що трапляється на укріпленому поселенні Уч-Баш у Південно-Західному Криму. Це зображення перевернутої лунниці з відростком посередині, або трикінцевий символ, що загалом відноситься до антропоморфних зображень. Проаналізовано контекст і опис таких знахідок на Уч-Баші, наведено знахідки кераміки з аналогічним знаком з інших пам'яток, їхню хронологію і географію поширення.

Ключові слова: доба пізньої бронзи — раннього заліза, Крим, Уч-Баш, знакові системи.

ВСТУП

Рання геометрика півдня і сходу Європи досліджується як явище провідними науковими центрами вже багато десятиліть, проте світогляд і вірування населення Північного Причорномор'я дописемного періоду в археології висвітлено дуже уривчасто. Причина цього — незначна інформація, яку можна додати до аналізу. В основному це поодинокі святилища, особливості поховального обряду, деінде вотивні предмети й об'єкти з побутових комплексів. Кизил-кобинська культура Криму в цьому сенсі є чи не найменше дослідженою, оскільки печерні святилища, що їх дослідники приписували населенню Криму пізньобронзового — ранньозалізного часу, виявилися ненадійними джерелами, бо містять матеріал аж до пізнього середньовіччя (Домбровский, Щепинский 1962; Щепинский 1963; Лесков 1965, с. 186—187; Кравченко 2011, с. 91—97), а антична література відображає сюжети грецької міфології, адаптованої до реалій сучасників — давніх греків (Кравченко, 2011 с. 23—29). Небагато інформації надають і могильники,

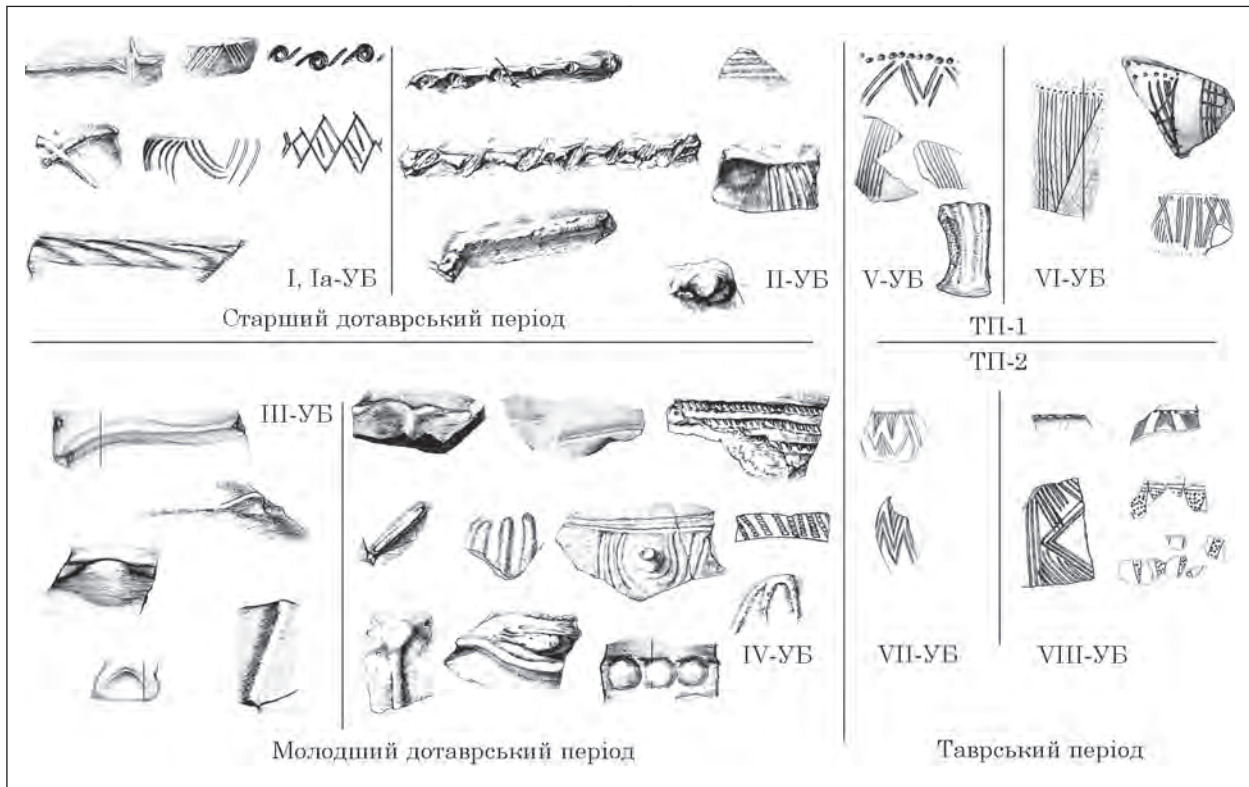
© Е. А. КРАВЧЕНКО, 2020

особливо враховуючи, що для раннього періоду культури їх достеменно не встановлено (Кравченко 2011, с. 100—105). Це робить особливо цінною інформацію, що дійшла до нас у зображеннях і орнаментах на керамічному посуді — символах і знаках, які загалом є універсальним засобом передачі інформації, якою й нині користується людство.

УЧ-БАШ: КОНТЕКСТ ЗНАХІДОК З ТРИКІНЦЕВИМ СИМВОЛОМ

Поселення Уч-Баш — одна з еталонних пам'яток кизил-кобинської культури, що існувало у Південно-Західному Криму наприкінці XII — на початку VII ст. до н. е. Кераміка з цього поселення — одна з найінформативніших категорій археологічного матеріалу (Кравченко 2011, с. 29). Керамічний матеріал цього багатопов'язаного поселення відображає зміни в його етнічному складі, соціальній структурі, а також технологіях. Найдинамічніше змінювався декор керамічного посуду, уможлививши нам виділити найдрібніші хронологічні відтинки існування поселення — горизонти (там само, с. 41). Сам по собі орнамент відбиває певну культурну традицію, відмінну від сусіднього племені або народу, що використано і для аналізу орнаментативної кераміки.

Керамічний комплекс поселення Уч-Баш має різноманітний декор. Орнаментували кераміку різним способом — канельованими, врізаними або продавленими лініями, смугами, створеними відбитками фігурних штампів, а також різноманітними наліпами (рис. 1). Більшість що «негативів», що «позитивів» є частиною композицій, що утворюють мотив орнаменту. Всі ці композиції, їхні частини і спосіб нанесення де-

Рис. 1. Кизил-кобинська культура на заході Криму та в центральному передгір'ї: найпоширеніші стилі й орнаментальні мотиви кераміки

тально описані нами в низці публікацій (Кравченко 2004; 2005; 2007; 2009; 2011).

Але є низка зображень, що не входять до композицій, нанесені як одиничний знак чи остронь за наявності орнаменту. До таких належить традиційний набір солярних символів — хрест і свастика (рис. 2: 6, 8—11, 16), восьмикінцева зірка (рис. 2: 17, 18), антропоморфи (рис. 2: 1—5, 7, 12—14), з-поміж яких є кілька зображень у вигляді перевернутої лунниці з відростком посередині, або пташиної лапи, — трикінцевий символ (Кравченко 2011, с. 94, рис. 188). Про ці зображення й піде мова тут (рис. 2: 12—14).

Солярні символи на кераміці Уч-Башу нанесено традиційно на денце посуду різного функціонального призначення. Це прості хрест або свастика (рис. 2: 6, 8—11, 16), а також символ, що може бути недбало прокресленим хрестом або антропо- чи орнітоморфом, де один з променів хреста довший за інші та роздвоюється, імітуючи чи то ноги людини, чи то хвіст птаха (рис. 2: 2, 3, 7). Ці символи представлено в усіх горизонтах поселення та без певної прив'язки до якогось специфічного місця. Одне зображення — людське лице, прокреслене на стінці ліпного не лощеного горщика (рис. 2: 1) — є винятковим, фрагмент посудини з ним походить з давньої денної поверхні перед майстернею горизонту II-УБ (Кравченко 2011, с. 53). У кизил-кобинській культурі подібні лицеві зображення (рис. 2: 4, 5) походять лише з доантичних

шарів на місці античного театру в Херсонесі та представляють фігурки (Зедгенідзе 1976; Кравченко 2011, с. 238, п. 13 каталогу). Знаки ж у вигляді перевернутої лунниці, або трикінцевий символ (рис. 2: 12—14), є прикметними тільки одному горизонту поселення — IV-УБ (Кравченко 2011, с. 63).

Першу посудину з таким зображенням виявив С. Ф. Стржелецький (1952). Розвал чорнолощеної корчаги зібрано на давній денній поверхні над шаром, що перекривав залишки спаленої будівлі 1 розкопу I. Це типова біконічна корчага, якісно лощена до дзеркального блиску (рис. 2: 12; 3: 7), що, за нашою класифікацією, належить до виду IV/4 горизонту IV-УБ (Кравченко 2011, с. 64). Від найбільшого діаметра тулуба вниз наліпним підтрикутним у перетині валиком виконано фігуру у вигляді трикінцевого символу, вкритого лощінням разом з поверхнею посудини. Корчагу багато разів публікували, але рисунки її досить віддалено нагадують оригінал (Крис 1981, табл. 19: 4; Колотухин 1996, рис. 43: 10; Махортых 2005, с. 157, рис. 60: 8). Автори розкопок, а за ними й аналітики, визначили цей наліп як спеціальний упор, які робили для зручності, аби помістити посудину в піч. Через це реставратори на протилежному боці корчаги позначили такий само наліп. Помилку нашим попередникам можна вибачити, адже в 1953 р. проблематика перехідного від бронзи до заліза часу в понтійській смузі, як і на Балканах, ще не була

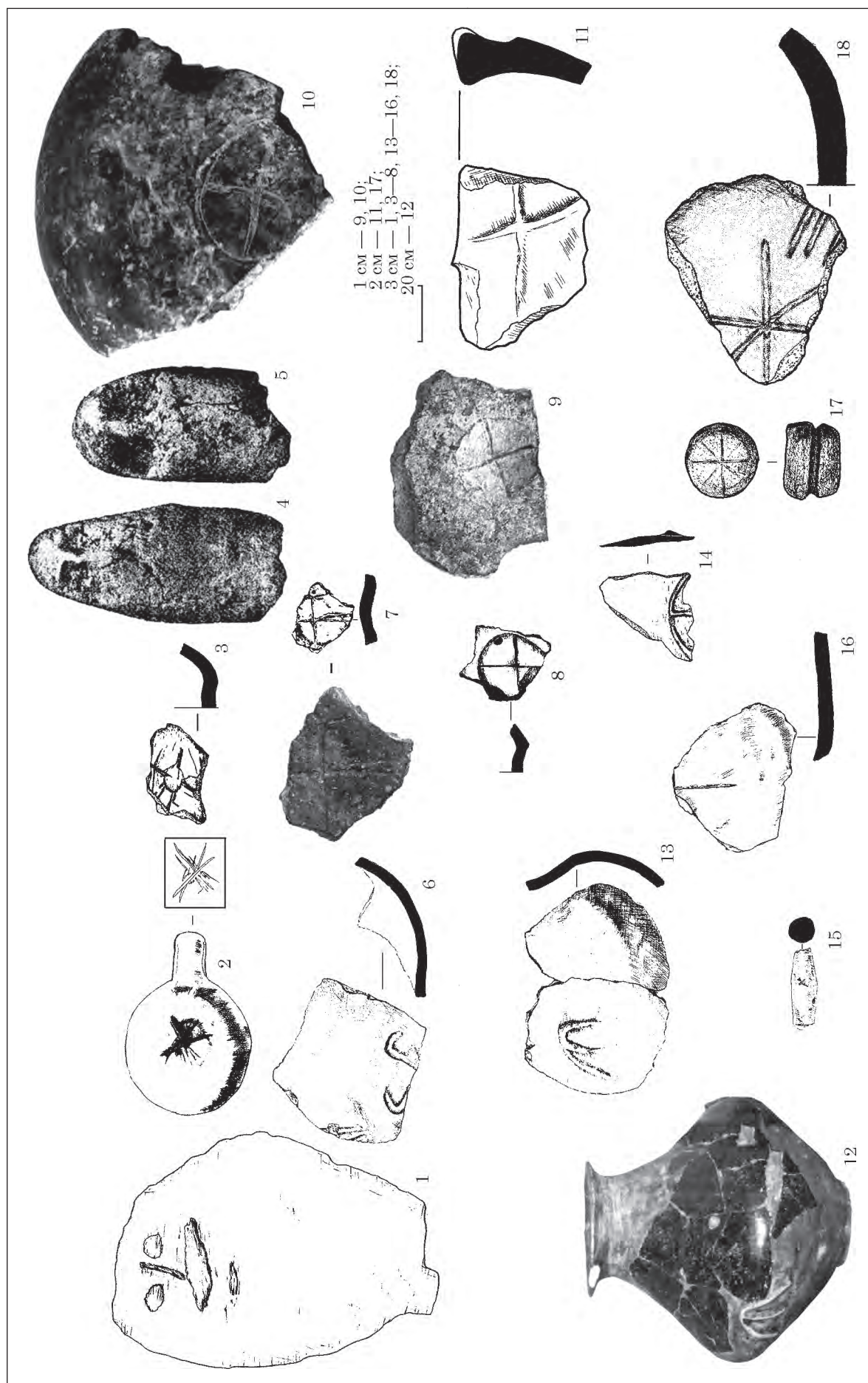
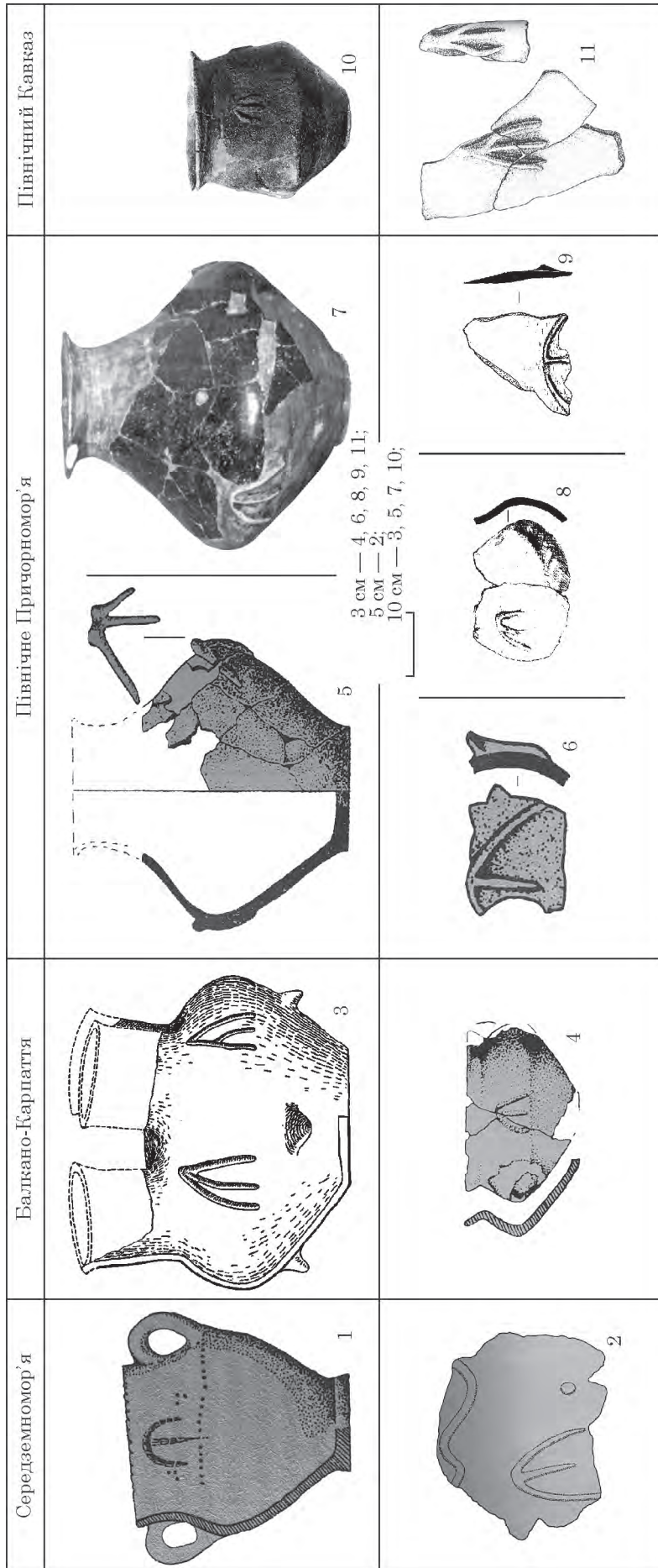

Рис. 2. Крим. Знаки і символи на посуді та вотивних предметах: 1—3, 6—18 — Уч-Баши; 4, 5 — з доангічного шару Херсонеса (за Зедгендзе 1976); 17 — вашияк; інше — глина

Рис. 3. Керамічний посуд з трикінцевим символом з пам'яток Середземноморсько-Чорноморського басейнів і Північного Кавказу часу переходу від бронзи до заліза (за різними авторами): 1 — Троя VIIb; 2 — Ігака, XIV — початок XIII ст. до н. е.; 3 — Бистриця, передскіфський час; 4 — Сборыново, мог. III, НаВ1, X — початок IX ст. до н. е.; Булахівка, к. 1, п. 2, передскіфський час; 6 — Кизил-Коба; 7 — Уч-Баш, IV-УБ (6—9 — молодший дотаврський період кизил-кобинської культури, IX — середина VIII ст. до н. е.); 10, 11 — Сержень-Юрг (10 — п. 37, НаВ2/3; 11 — п. 70, НаВ2)

розроблена, а більшість пам'яток ще не відкриті. Відтак, і цей посуд — парадні корчаги або вази — ще не було виокремлено в тип чи категорію, відділивши таким чином від кухонного посуду для приготування харчів. На Уч-Баші цей тип корчаг з'явився ще в попередньому горизонті, маркуючи початок молодшого дотаврського періоду (Кравченко 2011, с. 93—95).

Другий такий само символ на керамічній посудині виявив там же на Уч-Баші С. Ф. Стржелецький наступного року, вказавши у звіті (Стржелецький 1953) два фрагменти тулуба чорнолощеного кубка з ями 65 розкопу I. Під час опрацювання фондового матеріалу ми встановили, що ці два фрагменти належать до однієї посудини (рис. 2: 13; 3: 8) — так зв. кубкоподібних корчаг, або корчагоподібних кубків, прикметних тільки одному горизонту Уч-Баша, а саме IV-УБ, вид IV/5 (Кравченко 2011, с. 65). Порівняно з попередньою корчагою трикінцевий знак нанесено дещо вище найбільшого діаметра посудини півкруглим у перетині валиком, вкритим глянцевою лощінням разом з усією посудиною. Додамо, що яма 65, в якій знайдено фрагменти, за стратиграфічними і планіграфічними спостереженнями належить до горизонту IV-УБ (там само с. 63).

Третє зображення у вигляді трикінцевого знаку знайдено на Уч-Баші нещодавно під час розкопок у західній частині поселення на залізобудівній майстерні (Кравченко 2013, рис. 6; 8: 1; Кравченко и др. 2016, с. 116, рис. 3.3.7: 1). Уламки буролощеної корчаги було вмазано в глиняний черинь, знівельований під час перебудови найранішого горна чи печі. Залишки череня перекрито трамбовкою з спорудженими на ній кількома печами, через що черинь добре зберігся. Кілька уламків з'єдналися та вияви-

лися стінкою з наліпленою валиком фігурою у вигляді трикінцевого символу (рис. 2: 14; 3: 9)¹. Функціонування залізобудівної майстерні на Уч-Баші датується також горизонтом IV-УБ, як і комплекси зі знахідками двох попередніх посудин із знаками (Кравченко 2013, с. 283; Кравченко и др. 2016, с. 126).

ЗНАХІДКИ З ТРИКІНЦЕВИМ СИМВОЛОМ НА ПАМ'ЯТКАХ ПЕРЕХОДУ ВІД БРОНЗОВОЇ ДО ЗАЛІЗНОЇ ДОБИ

У попередніх культурах Криму і Північного Причорномор'я загалом такого знаку нема, так само як і в попередніх горизонтах Уч-Баша — стратифікованої пам'ятки з повністю проаналізованим матеріальним комплексом. Найближча пам'ятка, де виявлено такий знак на кераміці, — поселення Кизил-Коба у передгірній частині Криму (рис. 4). Умови кизил-кобинської знахідки (рис. 3: 6) і контекст не вказано, з публікації зрозуміло, що знак наліплено на стінці великої посудини, ймовірно, корчаги, на її найбільшому діаметрі (Колотухин 1996, рис. 26: 17). Як можна висувати з опубліко-

1. На рисунку представлено найбільший фрагмент. Фрагмент із закінченням лівого променя знаку мав затонку стінку, щоб приєднати його до основної частини за допомогою клею, тому на рисунку тільки основна частина. Ми мали надію згодом з'єднати всі фрагменти за допомогою гіпса, проте початок російської агресії і анексія Крима РФ унеможливили подальшу роботу із цим матеріалом. Зараз фрагменти із орнаментом зберігаються у фондах Національного заповідника «Херсонес Таврійський» у м. Севастополь, решта фрагментів зберігається у фондах Археологічного музею Інституту археології НАН України у м. Київ.

Рис. 4. Географія поширення трикінцевого символу на керамічному посуді: 1 — Троя; 2 — Ітака; 3 — Бистриця; 4 — Сборяново; 5 — Уч-Баш; 6 — Кизил-Коба; 7 — Булахівка; 8 — Сержень-Юрт

ваного матеріалу, поселення Кизил-Коба виникло приблизно в час горизонту IV-УБ (Кравченко 2011, с. 94). Умови його виникнення та господарський лад не вивчено, проте звернемо увагу на те, що поряд, на поселенні Симферопольське, знайдено одну з перших «великих» залізних речей у Північному Причорномор'ї — залізу сокиру (Колотухин 1996, рис. 42: 3). Ми припускаємо біля цього поселення або в передгір'ях басейну Салгіра ще один ранній центр виробництва заліза (Кравченко 2016).

Загалом зображення трикінцевого символу не є дуже поширеним, проте трапляється на пам'ятках південного сходу Європи (рис. 4) та демонструє певну закономірність щодо місця знахідок.

Найближча знахідка з зображенням трикінцевого символу — степ Дніпровського Лівобережжя, де біля с. Булахівка (рис. 3: 5) у підкурганному похованні передскіфського часу виявлено корчагу з подібним наліпом (Ромашко 1981, с. 87, рисунок; Махортых 2005, с. 157, рис. 60: 5). Інформація про поховання — лаконічна, відомо лише, що кістяк підлітка лежав скорчено на лівому боці головою на південь, у долоні випростаної вздовж тулуба лівої руки був затиснений кам'яний товчач, кисть правої зігнутої у лікті руки охоплювала плече лівої (Ромашко 1981, с. 85). Уціліла нижня частина чорнолощеної корчаги. Трикінцевий знак тут виконано дещо інакше, ніж на уч-баському та іншому посуді. На найбільшому діаметрі тулуба корчаги зроблено парний шишкоподібний наліп, від якого в боки та вниз спускаються відрізки наліпного валика, себто такий само трикінцевий символ, але відходить від парного наліпу. Автор публікації, крім того, завважив, що таких знаків на корчазі було два на протилежних боках (Ромашко 1981, с. 81; див. також Махортых 2005, с. 318).

Найсхідніші знахідки з трикінцевим символом походять з Північного Кавказу з могильника східного варіанту кобанської культури біля аулу Сержень-Юрт, що в Чечні (рис. 3: 10, 11). Підлощена корчага з символом була в інвентарі поховання 37 (рис. 3: 10), датованому НаВ2/3 (Козенкова 2002, табл. 27: 13; с. 67, табл. 5). Символ нанесено наліпним валиком зверху на плічках, на цьому ж рівні з іншого боку валиком нанесено змієподібну горизонтальну лінію, по боках від неї — по дві короткі скісні лінії. Ще два трикінцеві символи (рис. 3: 11а, б) походять з поховання 70 цього самого цвинтаря, датованого НаВ2 (Козенкова 2002, с. 67, табл. 5; А26—28). Символи нанесено наліпним валиком на стінки посудин, які не реконструйовано. З цього ж поховання походить корчага з двома короткими скісними наліпами, нанесеними так само, як і на корчазі з поховання 37. Трикінцевий символ трапився на кераміці ще з трьох поховань Сержень-Юртівського некрополя, де так само нанесений на тулуб посуду валиком (Козенкова 2002, табл. 24: 8; 39: 14; 52: 18, 19; 54: 12, 14;

61: 16). Усі поховання датовано за інвентарем від НаВ1 до НаВ3, за Г. Мюллером-Карпе (там само, с. 128). В. І. Козенкова семантично визначає ці знаки як «образ», стилізоване лице, що за характеристиками зображення є близьким до передньо- і малоазійських, зокрема троянських прототипів, або як жіночий образ, що виконував функцію оберега (Козенкова 2002, с. 72—73). Знаки на кераміці із поховання 70 дещо відмінні від нанесеного на корчагу з поховання 37. Їх верхня частина не заокруглена, а представлена продовженою догори вертикальною частиною із з'єднаних разом трьох променів. Додамо, що поселення Сержень-Юрт є одним з найпотужніших металургійних центрів перехідного від бронзового до залізного віку часу.

Кілька знахідок керамічного посуду з трикінцевим символом є на Балканах. Наліпне зображення (рис. 3: 3), подібне до виявлених у Сержень-Юрті, поміщено на керносі з комплексу кераміки в Бистриці (Petre, Vulpe 1983, S. 133, Abb. 6: 45). Посудина, за висновками дослідників, є реплікою керносів, що мають своє походження в інших культурах — лужицькій, полів поховань чи з півночі Італії (Ibid., S. 135), оскільки ані в розташованому поряд курганному некрополі Феріджеле, ані в інших пам'ятках цієї групи їх нема. Трикінцевий символ на цій посудині нанесено з чотирьох боків, що не трапляється на жодній іншій посудині. Два знаки, показані авторами на рисунку керноса, наліплено валиком на найбільшому розширенні тулуба. Один знак має звичний вигляд, другий дещо відмінний — середній кінець опущено не від кута, утвореного крайніми відрізками, а від середини довжини лівого¹. Також слід сказати, що кернос із Бистриці має три носи на відміну від більшості інших. Варто завважити, що в горизонті IV-УБ, з якого походить уч-баський посуд з указаним знаком, в основі орнаменту парадного, особливо великого посуду типу корчаг, також домінує троїста організація, та й символ, про який тут ідеться, є трикінцевим, що, можливо, є визначальним саме для його семантичного значення. Комплекс пам'яток Феріджеле, до якого відноситься й кераміка з Бистриці, загалом синхронний горизонту Бабадаг III (Petre, Vulpe 1983), що загалом синхронізується з горизонтом IV-УБ кизил-кобинської культури Інкерманської долини (Кравченко 2011, с. 68).

Ще одна знахідка (рис. 3: 4) походить з кургану III некрополя Сбораєво I (Стоянов 1997, с. 30, табл. II: 25). Знак нанесено канелюрою на тулуб дворучної чаші у верхній частині над най-

1. Звернемо увагу, що Т. Стоянов подав рисунок керноса, дещо відмінний від оригінального (1997, с. 149, рис. II: 5). М. Дараган (2011, с. 522) подала не тільки весь вказаний рис. Т. Стоянова, повторивши його неточність, а й переплутала місце знахідки посудини. Кернос із Бистриці, що авторка позначила на рис. IV.65 як позицію 4, в підписі до рисунка фігурує як позиція 5.

більшим розширенням тулуба. Автор публікації називає знак стрілоподібним, хоча верхівка символу, як і на уч-баському посуді, заокруглена. Посудина була повторно обпалена, напевно, в ході похоронного ритуалу. Її виявлено в уламках серед скрупчення кераміки під і біля крепіди кургану (там само, с. 172—173). Чаша є характерним для цієї пам'ятки зразком біконічних дворучних чаш з відігнутими вінцями, що через перегин переходять у розширений тулуб, а нижче, від найбільшого діаметра на середині висоти посудини звужується до денця. Характерна орнаментация цього типу посуду — букелі, себто наліпи на тулубі (там само, с. 198). Дослідник визначив хронологічну позицію кургану III часом Троя VIIb2 і Бабадаг II в старожитностях Егеїди та Балкан і NaB1 у центральноевропейських, що в абсолютних датах становить початок X — початок IX ст. до н. е. (Стоянов 1987, с. 85). Враховуючи асинхронність вказаних позицій у різних хронологічних схемах і застарілу абсолютну дату, варто звернути увагу на датування металевих знахідок з могильника Сбораєво, за якими власне й синхронізовано матеріали з гальштатськими старожитностями (там само, с. 214—215), а також факт, на який звернули увагу дослідники — значну кількість антропоморфних зображень і символів у матеріалі могильника. Для питання, що тут розглядається, важливим є загальне визначення могильника перехідним часом від бронзи до заліза.

Ще одне наліпне зображення трикінцевого символу на лощеної ліпній посудині маємо з західного узбережжя Балканського півострова. Це стінка посудини (рис. 3: 2), знайдена в будинку TL (Tris Langadas) мікенського поселення в Ітаці (Benton, Waterhouse 1973, fig. 7: 155a). Судячи з наведеного авторами рисунка й опису фрагмента, символ нанесено валиком на стінку великої ліпної темнолощеної посудини. Над символом йде горизонтальна хвиляста лінія, теж нанесена валиком вище, поряд з ним, збоку, є наліп. Можливо, до цієї ж посудини відноситься фрагмент з прокресленим орнаментом з так званими стрілками (Ibid., fig. 7: 155b). Трикінцевий символ має таку само форму, що й уч-баський. Контекст цієї знахідки, детально проаналізований в публікації, представлено, крім незначного числа ліпної кераміки, гончарним посудом пізньоелладського періоду III A1, що припадає на XIV — початок XIII ст. до н. е. (Ibid., p. 23). Нині це найдавніша дата з усіх аналогій, зібраних нами. Додамо, що Ітака в часи поширення цього символу в Північному Причорномор'ї, себто в IX ст. до н. е., відігравала дуже важливу роль у Середземномор'ї як частина торгівельного шляху на захід (Ibid., p. 24).

Урешті одна з найвідоміших знахідок кераміки з трикінцевим символом була виявлена на західному узбережжі Малої Азії — у Трої. Це доволі великий дворучний глек (рис. 3: 1) з орнаментом і наліпним символом з шару Троя VIIb,

що належить до лощеного посуду, так зв. букелькерамік, або кераміки з наростами (Блеген 2004, с. 208). Такий ліпний посуд є однією з характерних рис цього шару Трої, що якраз і співвідноситься з подіями Троянської війни. Загалом же ліпний лощений посуд, декорований наліпами-букелями, походить з території культури Гава на Балканах, і в Трої представлений тільки в шарі VIIb, тож про традицію місцевого населення тут не йдеться. Символ нанесено у верхній частині посудини, під вінцем, наліпним декорованим заціпами валиком. Вище символу, на плічках зроблено по три ямки по боках від нього і горизонтальний рядок ямок під ним. Хронологічно шар Троя VIIb припадає на XII ст. до н. е., фінал якого власне й визначає події Троянської війни та падіння Трої (дет. див.: Йорданов 2001).

ВИСНОВКИ

Проаналізовані зображення трикінцевого символу нанесено на лощений ліпний посуд, названий в колі балканських культур букелькерамік, або кераміка з наростами, а в культурах сходу Європи фігурує як лощений біконічний посуд. У всіх випадках, окрім одного, символ нанесено наліпним валиком, тільки раз — передано канелюрою. Є деяка відмінність у стилістиці передачі символу, що варіює в межах однієї пам'ятки (Сержень-Юрт) і навіть на одній посудині (Бистриця). Загалом знахідки посуду з трикінцевим символом походять з території північної округи Чорного моря, себто з європейських пам'яток, за винятком знахідки в Трої. Та й ця знахідка асоціюється з балканською букелькерамікою, а не з місцевими виробами. Контекст знахідок різниться, але загалом указує на не побутове призначення посуду з вказаним знаком — кернос з керамічного комплексу в Бистриці, посуд з поховальних комплексів у Сбораєво, Сержень-Юрті й Булахівці, уламки корчаги в черені, над яким звали майстерню на Уч-Баші.

Хронологічно знахідки поділяються на дві групи: ранні (Ітака, Троя) і пізні (Сбораєво, Сержень-Юрт, Уч-Баш, Кизил-Коба, Булахівка, Бистриця). Ранні загалом датовано пізньоелладським періодом, його фіналом, пізні припадають на час від X до VIII ст. до н. е. Загалом, що ранні в своєму регіоні (Середземноморський басейн), що пізні в своєму (Чорноморський басейн), припадають на час зміни епох — переходу до виробництва й використання заліза. Найвність посуду з трикінцевим символом у некрополях з новаціями в обрядності, як то в Сбораєво й Феріджеле (Бистриця), свідчить про певні зміни в ідеології населення, що лишило ці пам'ятки. Як пишуть дослідники, на пам'ятках, де знайдено посуд з трикінцевим символом, трапляються численні знахідки речей з антропоморфними рисами, та й сам трикінцевий символ є антропоморфом. Враховуючи той факт, що такий знак на речах не поєднується з солярними символа-

ми, а в структурі орнаментики превалює, на відміну від парності або четвірки в попередніх горизонталі, непарність і трійка (Кравченко, 2011, рис. 74: 9; 77:1; 79: 13, 17; 81: 1, 2; 89: 3), можна припустити, що процес поширення знань і навичок з виготовлення заліза, самого використання залізних речей проходив з певними новаціями в ідеології. Що це були за новації, як вони перетиналися з попередніми світоглядними моделями, наразі сказати не можна і, швидше за все, цілісної відповіді на це питання знайти не вдасться. Проте сам факт таких ідеологічних трансформацій не може бути обійдений, адже саме залізна доба сформувала врешті основні монотеїстичні концепції і світові релігії¹.

1. Абсолютно спонтанно такий наш висновок співпав із концепцією «осьового часу» німецького філософа-екзистенціаліста К. Ясперса (Jaspers, Bullock 1953). Він визначав початок доби заліза (як історичної доби) так званім осьовим часом, що знаменувався кардинальними світоглядними змінами, які призвели до формування нової ідеології сучасного світу. Загалом концептуальність екзистенційних пошуків направлена на гуманітарне, антропоцентричне визначення суспільного порядку, і об'єктом, і суб'єктом цих пошуків є людина. Враховуючи абсолютну різницю методів і джерел, що використовуються археологами і філософами, все ж звертаємо увагу на цілком можливе невідповідне співпадіння філософської концепції і висновку, зробленого на основі аналізу знакової системи — найабстрактнішого джерела, що дійшло до нас із того часу.

ЛІТЕРАТУРА

- Блеген, К. 2004. *Троя і троянці. Боги і герої міста-призрака*. Москва: Центрополиграф.
- Дараган, М. Н. 2011. *Начало раннего железного века в Днепропровской Правобережной Лесостепи*. Киев: КНТ.
- Домбровский, О. И., Щепинский, А. А. 1962. *Археологические загадки Красных пещер. Как раскрываются тайны*. Симферополь: Таврия.
- Зедгендзе, А. А. 1976. Исследование северо-западного участка античного театра в Херсонесе. *Краткие сообщения ИА АН СССР*, 145, с. 28-34.
- Йорданов, С. 2001. Троянская война, тракийската таласократія і движението на т. нар. морські народи (проблеми на проучванията). *Seminarium Tracicum*, 5: Втори академічні четення в пам'ят академ. Гаврил Кацаров, с. 31-46.
- Козенкова, В. И. 2002. *У истоков горского менталитета. Могильник эпохи поздней бронзы — раннего железа у аула Сержень-Юрт, Чечня. Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа*. Москва: Памятники исторической мысли. Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа, III.
- Колотухин, В. А. 1996. *Горный Крым в эпоху поздней бронзы — начале железного века*. Киев: Южногородские ведомости.
- Кравченко, Е. А. 2004. Материалы доби пізньої бронзи з поселення Уч-Баш. *Археологія*, 4, с. 52-66.
- Кравченко, Э. А. 2005. Материалы эпохи раннего железа с поселения Уч-Баш в Юго-Западном Крыму. *Сугдейский сборник*, 2, с. 485-496.

Кравченко, Э. А. 2007. К вопросу об изменениях в материальной культуре населения Горного Крыма в предскифское время. *Revista archeologica*, III, 1—2, с. 282-294.

Кравченко, Е. А. 2009. Материалы раннегалльштатского часу поселения Уч-Баш. *Археологія*, 1, с. 26-40.

Кравченко, Е. А. 2011. *Кизил-кобинська культура у Західному Криму*. Київ; Луцьк.

Кравченко, Э. А. 2013. Раннее железо в Северном Причерноморье и поселение Уч-Баш: технология и традиция. *Российский археологический ежегодник*, 3, с. 258-288.

Кравченко, Е. А. 2016. До питання про початок залізної доби у Криму. *Наукові студії*, 9: Датування — хронологія — періодизація. Різні аспекти часу в археології, с. 164-177.

Кравченко и др. 2016. Кравченко, Э. А., Горбаненко, С. А., Горобец, Л. В., Кройтор, Р. В., Разумов, С. Н., Сергеева, М. С., Яниш, Е. Ю. *От бронзы к железу: хозяйство жителей Инкерманской долины*. Киев.

Крис, Х. И. 1981. *Кизил-кобинская культура и тавры*. Москва: Наука. Свод археологических источников, Д I-7.

Лесков, А. М. 1965. *Горный Крым в I тысячелетии до нашей эры*. Киев: Наукова думка.

Махортых, С. В. 2005. *Киммерийцы Северного Причерноморья*. Киев: Шлях.

Ромашко, В. А. 1981. Памятники финальной бронзы — раннего железного века в материалах экспедиции ДГУ. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках*. Днепропетровск: ДГУ, с. 85-87.

Стоянов, Т. 1997. *Могилен некропол от раннежелезната епоха. «Сборяново» I*. София: Свят. Наука.

Стржелецкий, С. Ф. 1952. *Отчет о раскопках раннетаверского поселения Уч-Баш X—VIII вв. до н. э.* Національний архів Національного заповідника «Херсонес Таврійський», д. 680/I—III.

Стржелецкий, С. Ф. 1953. *Отчет о раскопках раннетаверского поселения Уч-Баш*. Національний архів Національного заповідника «Херсонес Таврійський», д. 690/I.

Щепинский, А. О. 1963. Пещерные святилища времени раннего железа в горном Крыму. В: Ткачук, В. Г. (ред.). *Труды комплексной карстовой экспедиции АН УССР*, 1: Исследования карста Крыма. Киев: АН УССР, с. 93-102.

Benton, S., Waterhouse, H. 1973. Excavations in Ithaka: Tris Langadas. *The Annual of the British School at Athens*, 68, p. 1-24.

Jaspers, K., Bullock, M. 1953. *The Origin and Goal of History*. London: Routledge and Keegan Paul.

Petre, Gy., Vulpe, A. 1983. Der hallstattzeitliche Depotfund von Bistritza, Jud. Vilcea. *Prähistorische Zeitschrift*, 58, S. 127-140.

REFERENCES

- Blegen, K. 2004. *Troia i troiansy. Bogi i geroi goroda-prizraka*. Moskva: Tsentropoligraf.
- Daragan, M. N. 2011. *Nachalo rannego zhelezного века в Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi*. Kiev: KNT.
- Dombrovskii, O. I., Shchepinskii, A. A. 1962. *Arkheologicheskie zagadki Krasnykh peshcher. Kak raskryvaiutsia tainy*. Simferopol: Tavria.
- Zedgenidze, A. A. 1976. Issledovanie severo-zapadnogo uchastka antichnogo teatra v Khersonese. *Kratkie soobshcheniia IA AN SSSR*, 145, s. 28-34.
- Yordanov, S. 2001. Troianskata vojna, trakyiskata talasokratiia i dvyzhenieto na t. nar. morskyy narody (problemy na

prouchvaniata). *Seminarium Tracicum*, 5: Vtory akademichny chetenia v pamet na akad. Havryl Katsarov, s. 31-46.

Kozenkova, V. I. 2002. *U istokov gorskogo mentaliteta. Mogilnik epokhi pozdnei bronzy — rannego zheleza u aula Serzhen-Iurt, Chechnia. Materialy po izucheniiu istoriko-kulturnogo nasledia Severnogo Kavkaza*. Moskva: Pamiatniki istoricheskoi mysli. Materialy po izucheniiu istoriko-kulturnogo nasledia Severnogo Kavkaza, III.

Kolotukhin, V. A. 1996. *Gornyi Krym v epokhu pozdnej bronzy — nachale zheleznoho veaka*. Kiev: Iuzhnohorodskie vedomosti.

Kravchenko, E. A. 2004. Materialy doby piznoi bronzy z poselennia Uch-Bash. *Arkheolohiia*, 4, s. 52-66.

Kravchenko, E. A. 2005. Materialy epokhi rannego zheleza s poselennia Uch-Bash v Iugo-Zapadnom Krymu. *Sugdeiskii sbornik*, 2, s. 485-496.

Kravchenko, E. A. 2007. K voprosu ob izmeneniakh v materialnoi kulture naselennia Gornogo Kryma v predskifskoe vremia. *Revista archeologica*, III, 1—2, s. 282-294.

Kravchenko, E. A. 2009. Materialy rannohalshtatskoho chasu poselennia Uch-Bash. *Arkheolohiia*, 1, s. 26-40.

Kravchenko, E. A. 2011. *Kyzyl-kobynska kultura u Zakhidnomu Krymu*. Kyiv; Luts'k.

Kravchenko, E. A. 2013. Rannee zhelezo v Severnom Prichernomore i poselenie Uch-Bash: tekhnologiia i traditsiia. *Rossiiskii arkheologicheskii ezhegodnik*, 3, s. 258-288.

Kravchenko, E. A. 2016. Do pytannia pro pochatok zaliznoi doby u Krymu. *Naukovi studii*, 9: Datuvannia — khronolohiia — periodyzatsiia. Rizni aspekty chasu v arkheolohii, s. 164-177.

Kravchenko i dr. 2016. Kravchenko, E. A., Gorbanenko, S. A., Gorobets, L. V., Kroitor, R. V., Razumov, S. N., Sergeeva, M. S., Ianish, E. Iu. *Ot bronzy k zhelezu: khoziajstvo zhiteliv Inkermanskoj doliny*. Kiev.

Kris, Kh. I. 1981. *Kizil-kobinskaia kultura i tavry*. Moskva: Nauka. Svod archeologicheskikh istochnikov, D I-7.

Leskov, A. M. 1965. *Gornyi Krym v I tysiacheletii do nashej ery*. Kiev: Naukova dumka.

Makhortykh, S. V. 2005. *Kimmeriitsy Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Shliakh.

Romashko, V. A. 1981. Pamiatniki finalnoi bronzy — rannego zheleznoho veaka v materialakh ekspeditsii DGU. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Stepnoe Podneprove v bronzovom i rannem zheleznom vekakh*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 85-87.

Stoianov, T. 1997. *Mogilen nekropol ot rannozheleznaia epokha. «Sborianovo» I*. Sofia: Sviat. Nauka.

Strzheletskii, S. F. 1952. *Otchet o raskopkakh rannetavrskogo poselennia Uch-Bash X—VIII vv. do n. e.* Naukovyi arkhiv Natsional'nogo zapovidnyka «Hersones Tavriys'kyi», d. 680/I—III.

Strzheletskii, S. F. 1953. *Otchet o raskopkakh rannetavrskogo poselennia Uch-Bash*. Naukovyi arkhiv Natsional'nogo zapovidnyka «Hersones Tavriys'kyi», d. 690/I.

Shchepinskij, A. A. 1963. Peshchernye sviatilishcha vremeni rannego zheleza v gornom Krymu. In: Tkachuk, V. G. (ed.). *Trudy kompleksnoi karstovoi ekspeditsii AN USSR*, 1: Issledovaniya karsta Kryma. Kiev: AN USSR, s. 93-102.

Benton, S., Waterhouse, H. 1973. Excavations in Ithaca: Tris Langadas. *The Annual of the British School at Athens*, 68, p. 1-24.

Jaspers, K., Bullock, M. 1953. *The Origin and Goal of History*. London: Routledge and Keegan Paul.

Petre, Gy., Vulpe, A. 1983. Der hallstattzeitliche Depotfund von Bistritza, Jud. Vilcea. *Prähistorische Zeitschrift*, 58, S. 127-140.

E. A. Kravchenko

THE CASE STUDY OF ONE SIGN ON UCH-BASH POTTERY

Pottery of Uch-Bash settlement (the end of the 12th — beginning of the 7th century BC) has a variety of decors. Ornamentation on ceramics is represented by different methods of decoration — channeled, cut or pressed lines, stripes formed by various shaped stamps, as well as a variety of appliques. Most of the «nega-

tives» and «positives» are part of the compositions that form the motif of the ornament.

But there are a number of images that do not fit into these compositions existing separately even on ornamented vessels.

There are traditional solar symbols — crosses, swastikas, anthropomorphic, as well as several images in the form of an inverted crescent moon with a shoot in the middle or a bird's paw.

The paper deals with one of the signs on a ceramic ware found on the fortified settlement of Uch-Bash in South-West Crimea. This is the image of inverted crescent moon or a three-edged symbol generally referring to anthropomorphic images.

Chronologically the artefacts are divided into two groups: the early (Ithaca, Troy) and the late (Sborianovo, Sergenyurt, Uch-Bash, Kyzyl-Koba, Bulakhivka, Bystrica). The early group generally dates to the final of the Late Helladic period, the later one dates since the 10th till the 8th century BC. Cumulatively the early artefacts in their region (Mediterranean basin) as the late ones in their (the Black Sea basin) coincide with the change of epochs — transition to the iron production and use. The presence of pottery with a three-edged symbol in the necropolises with innovations in custom such as in Sborianovo and Ferigele (Bystrica) testifies to certain changes in the ideology of the population linked with these sites. According to the researchers numerous finds of items with anthropomorphic features are found on the sites where pottery with the three-edged symbol have been found and the three-edged symbol itself is an anthropomorph. Given the fact that such sign on artefacts is not combined with solar symbols, and in the structure of ornamentation the oddness (unlike the parity in the previous horizons) prevails, we can assume that the process of disseminating knowledge and skills in the manufacture of iron and use of iron objects was underway with certain innovations in ideology. However, the fact of such ideological transformations cannot be overlooked because just the Iron Age was the time which eventually formed the main monotheistic concepts and world religions. Absolutely spontaneously this conclusion coincided with the concept of «Axial Age» (Gem. — Achsenzeit) by the German existentialist philosopher K. Jaspers. He defined the beginning of the Iron Age (as a historical era) as the so-called axial time which was marked by the change of outlook that led to the formation of a new ideology of the modern world. In general, the conceptualisation of existential searches is directed at the humanitarian, anthropocentric definition of social order, so, the object and subject of these searches is a human. Considering the absolute difference between the methods and sources used by archaeologists and philosophers we anyway note the quite not coincidental coincidence of the philosophical concept and the conclusion made on the basis of the analysis of the sign system — the most abstract source that has come to us since that time.

Keywords: Late Bronze — Early Iron Age, Crimea, Uch-Bash, sign systems.

Одержано 12.09.2019

КРАВЧЕНКО ЕВЕЛІНА АНТОНІВНА, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

KRAVCHENKO Evelina A., Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, the Institute of Archaeology of NASU, Heroiv Stalingrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0001-7238-7417, e-mail: evkravchenko@gmail.com.